

Immanuel Kant. Siðræði hans og túlkun Guðmundur Heiðars Frímanssonar á henni

Immanuel Kant (1724-1804) var þýskur heimspekingur og siðfræðingur með meiru. Speki hans hefur skipt sköpum á mörgum sviðum eins og til að mynda í sálfræði. Bók hans, Grundvöllur að frumspeki siðlegrar breytni (Hib, Rvk. 2003) hefur verið þýdd af Guðmundi Heiðari Frímanssyni, sem einnig ritar inngang. Hér verður leitast við að miðla skoðunum beggja eins nákvæmlega og kostur er.

Inngangur: „Frumspeki er sú grein sem fæst við hinztu rök eða sértækustu og almennustu eiginleika allra fyrirbæra og hluta. Viðfangsefni Kants sem féll undir frumspeki var markmið og takmarkanir mannlegrar skynsemi og hann áttaði sig á að niðurstöður Newtons skiptu ekki máli fyrir þetta viðfangsefni. (s. 51)

„Aristoteles gerði til dæmis ráð fyrir eðlislægu ástandi hvers hlutar sem hann leiti stöðugt að, þannig hneigist steinar til að færast í átt til miðju heimsins og þar sem jörðin væri í miðju heimsins héldust steinarnir kyrrir á yfirborði jarðar. Sömuleiðis taldi A að við gætum uppgötvað náttúrulega nauðsyn, það væri þá ekki hrein tilviljun að einn atburður hefði tiltekna afleiðingar, eins og þegar ein biljarðkúla rekst á aðra, heldur tengdust orsök og afleiðing í náttúrunni nánari böndum en svo. Newton gat skýrt viðleitni steinsins með aðdráttarafla allra efnislegra hluta og er sú skýring mun einfaldari en skýring A. Jörðin væri einfaldlega svo miklu stærri en allir hlutir í námunda við yfirborð hennar að hún drægi þá til sín og héldi þeim á yfirborði sínu.“ 51 til 52

„Í kenningu A var rökhendum beitt á hvaða viðfangsefni sem var. En það var eitt grundvallatriði kenningar Newtons og raunhyggju yfirleitt að ekki væri mögulegt að afla þekkingar á efnisheiminum nema með athugunum og það væri útilokað að sjá mætti eitthvað sem kallast gæti nauðsyn.“ 52

„Heimspekingar brugðust við áskorun hinna nýju vísinda með ýmsum hætti. David Hume (1711 – 1776) rökstuddi þessa tvískiptingu í reynslusannindi og röksannindi og að þau síðari ættu ekki heima í reynslu. Aðrir töldu að frumspekin ætti að taka sér stærðfræðina til fyrirmyndar. Það gerðu til dæmis Leibnitz og Wolff sem var áhrifamestur hugsuði í Prússlandi á fyrri hluta átjándu aldar. Þeir voru talsmenn þess sem nefnt hefur verið rökhyggja í hugmyndasögunni og lítur svo á að öll sannindi séu röksannindi sem komst megi að með hugsun einni saman.“

„Skipta má öllum staðhæfingum í tvennt, rökhæfingar og raunhæfingar. Rökhæfingar er yfirleitt lýst með tvennum hætti: rökhæfingar eru setningar sem eru sannar í krafti merkingar sinnar eða setningar þar sem umsögnin felst í frumlaginu.“ 53

Raunhæfingar: „Þær eru sannar eða ósannar í ljósi þess sem reynslan segir okkur.“

„Kant hafnaði því að skynfærunum gætu borizt önnur boð en úr efnisheiminum og ekki gæti verið um það að ræða að skilningarvitin yrðu fyrir áhrifum frá handanheimunum.“ 60

„Stundum virðist lítið svo á að Kant sé að leitast við að finna reglur sem menn geti fylgt í blindi við ákvarðanir. Það er langt því frá að svo sé. Kant gerði sér fulla grein fyrir því að reglur léðu okkur ekki fasta aðferð til að fylgja við allar kringumstæður, hann áttaði sig á að dómgreind léki nauðsynlegt hlutverk við ákvarðanir.“ 78

„...að orða lögmálið þannig að við getum hugsað okkur að með lífsreglum okkar séum við að setja algild lög í ríki markmiða. Ríki markmiða má hugsa sér sem lýðræðislegt lýðveldi, „kerfisbundið samband ólíkra skynsemisvera undir sameiginlegum lögmálum“ (433) þar sem allir koma að setningu laganna og eru jafngildir. Slík lög eru frelsislög, því að borgarnir eru frjálsir að því að setja þau lög sem þeir kjósa og slík lög hljóta að virða þann hæfileika borgaranna að beita skynsemi sinni óháðir öðrum.“ 82

„Þessi hugmynd....er forsenda þeirrar virðingar sem mannverum ber og það er þessi virðing sem er á endanum það sama og hinn góði vilji.....

En Kant á eftir að sýna fram á að við séum sjálfráða í skilningi hans og getum litið á okkur sem borgara í ríki markmiða.“ 83

„Hann staðhæfir að viljinn sé orsakavald skynsemisveru, því að með viljanum ákvörðum við athafnir og með athöfnum höfum við áhrif á umheiminn.....

Ef viljinn er sjálfráða getur hann ekki ráðist af einhverri annarri orsök, þá réði hann engu um athöfnina sem hann orsakaði sjálfur.... s. 83

„... á við um viljann, hann ákveður athafnir ekki af tilviljun, það er ekki sjálfræði, heldur er sjálfræði það að ákveða athöfn af ástæðu.....

Frjáls vilji hlýtur því að fara eftir eign reglum og eigin lögmálum sem hann setur sér sjálfum. Frjáls vilji og vilji sem er seldur undir siðalögmálið eru einn og sami viljinn. Með þessum hætti eru frelsið og viljinn röklega tengd.“ S. 84

.....að skynsemin gengur ævinlega að frelsinu vísu, frelsið er forsenda skynsamlegt vals. Frjáls val stjórnað af siðalögmálinu og því hlýtur skynsemin að líta svo á að við séum bundin af siðalögmálinu.“ 84- 85

„En við erum ekki einvörðungu verur sem verða fyrir áhrifum og bregðast við þeim, við erum líka höfundar eigin hugsana og gerða.“ 85

„... ekki mögulegt að skýra frelsið, það er okkur manneskjunum á endanum óskiljanlegt, handan þess sem mögulegt er að finna rök fyrir.“ 86

Bókin: „Hugmyndina um mögulegan hreinan vilja og lögmál hans en ekki athafnir og skilyrði mannlegs vilja yfirleitt, sem eru að mestu leyti sálfræðilegt viðfangsefni.“ 94

...því á endanum er skynsemin aðeins ein; við beitum henni einungis á ólíka vegu.“ 95-96.

Neðanmálgrein: „Lífsregla er huglæg regla viljans; hlutlæga reglan (þ.e. sú sem hver skynsemisvera gerði að sinni huglægu, verklegu reglu ef skynsemin hefði fullt vald á tilfinningunum) er verklegt lögmál.“ 110

„... ég á aldrei að breyta öðruvísi en þannig að ég geti einnig viljað að lífsregla mín eigi að vera að almennu lögmáli.“ 111

„Í rauninni er öldungis ókleift að finna í veruleikanum óbyggjandi dæmi þess, að lífsregla manns, sem breytir að öðru leyti í samræmi við skyldu, hafi ráðizt einvörðungu af

siðferðisástandum og hugsun hans um skyldu sína. Reyndar er það stundum svo, að í ströngustu sjálfsrannsókn finnum við enga aðra hvöt sem hefur getað verið nægilega sterk til eins eða annars góðverks og til svo mikilla fórna en siðferðilega skyldu manns; en við getum ekki með vissu dregið þá ályktun af þessu, að það hafi ekki verið dulin eignirni sem í rauninni hafi, undir einberu yfirskini Hugmyndarinnar um skyldu, verið orsökina sem viljinn hafi raunverulega ráðizt af. Okkur hættir mjög til að hæla okkur af göfugri hvötum en við eigum tilkall til, en þegar allt kemur til alls getum við aldrei, jafnvel ekki með ítarlegustu rannsókn, áttað okkur á dulnum driffjöðrum okkar.“ 118

„Ég skal fallast á það af manngæzku að flest verk okkar komi heim við skyldu; en ef við hyggjum nánar að hugsun okkar og viðleitni, þá rekumst við alltaf á það kæra sjálf sem enginn friður er fyrir; og það er af því sem allar athafnir okkar ráðast, ekki hinu stranga boði skyldunnar sem oft krefst sjálfsafneitunar. Maður þarf ekki að vera fjadmaður dyggðarinnar heldur einungis að vera yfirvegaður athugandi, sem villist ekki á hinni eindregnustu ósk eftir hinu góða og því að hún rætist, til að draga stundum í efa (sértaklega þegar árin færast yfir og maður hefur vitkæzt af reynslu og dómgreindin skerpzt við athugun) að í rauninni fyrirfinnist sönn dyggð í veröldinni.“ 119

Og hér getur ekkert verndað okkur gegn því að bregðast algerlega Hugmyndum okkar um skyldu né varðveitt í sálinni grundaða virðingu fyrir lögmáli skyldunnar nema skýr sannfæring um að jafnvel þótt aldrei hafi verið unnin verk af svo hreinum hvötum, þá sé ekki verið að spyrja um það hér, hvort eitthvað hefur átt sér stað eða ekki, heldur hitt, hvort skynsemin ein og óháð öllum staðreyndum býður hvað gera skuli; þess vegna krefjist skynsemin án afláts verka sem ef til vill engin dæmi eru til um áður, verka sem sá er reisir allt á reynslu myndi jafnvel vilja draga mjög í efa að væru gerleg. Til dæmis sé hægt að krefjast fullkomins hreinlyndis af hverjum manni í vináttu þótt enginn hreinlyndur vinur hafi nokkru sinni verið til, af því að þessi skylda eins (119) og skylda yfirleitt, óháð allri reynslu, er fólgin í Hugmyndinni um skynsemi sem stýrir viljanum með a priori ástandum.“ 120

„.....getum ekki neitað að siðalögmálið er svo víðtækt að það gildir ekki einungis fyrir menn heldur allar skynsemisverur yfirleitt, og ekki aðeins við ákveðnar aðstæður sem ráðast af tilviljun og með undantekningum heldur öldungis ófrávíkjanlega.“ 120

„Ef ekki er fyrir hendi ein sannkölluð æðsta frumregla siðferðisins, regla sem er ekki reist á hreinni skynsemi óháð allri reynslu,....“ 121

„Því vitundin um skyldu og yfirleitt um siðalögmálið, hrein og ómengað af öllum annarlegum hvötum reynslunnar, hefur áhrif á mannshjartað fyrir atbeina skynseminnar einnar (sem kemst að raun um það í fyrsta skipti að hún getur líka verið verkleg skynsemi), áhrif sem eru svo miklu sterkari en allar aðrar driffjadrir sem sækja má af sviði reynslunnar að skynsemin, í vitund um eigin göfgi, fyrirlítur þær og getur smátt og smátt náð tökum á þeim. Á hinn bóginn hlýtur sú siðfræði, sem slær saman driffjörðum úr tilfinningum og hneigðum við hugtök skynseminnar, að valda því að hugurinn reikar milli hvata sem ekki má fella undir nokkurt lögmál og geta fyrir hendingu komið góðu til leiðar en oft einnig illu.“ 124-125

„.....öll siðferðishugtök eiga sér stað og uppruna algerlega a priori í skynseminni, og í þessu efni er enginn munur á alþýðlegustu skynsemi og þeirri sem djúphyggust er; þau verða ekki sótt í neina reynslupekkingu sem er tilviljunum háð.“ 125

„Ef athöfin er einungis góð sem tæki til einhvers annars er skylduboðið skilorðsbundið; ef litið er á athöfnina sem góða í sjálfri sér og þess vegna sem nauðsynlega fyrir vilja sem í sjálfum sér er í samræmi við skynsemi, þ.e. sem reglu viljans, þá er skylduboðið skilyrðislaust.“ 130

„Einu markmið máganga að vísu hjá öllum skynsemisverum... af náttúrulegri nauðsyn, og það er hamingjan.....þessi tilgangur heyrir til innsta eðli hans. Nú má kalla hæfileikann til að velja þær leiðir sem valda mestri velferð manns sjálfs hyggindi í þrengsta skilningi orðsins. Þannig er skylduboð um leiðir að eigin hamingju, þ.e. hyggileg fyrirmæli, samt sem áður ævinlega skilorðsbundið; ekki er mælt fyrir um athöfnina fortakslaust heldur sem leið að öðru markmiði.“ 132

„...einungis lögmál fela í sér hugtakið skilyrðislaus og samt hlutlæga og því algilda nauðsyn; og boð eru lögmál sem verður að hlýða, jafnvel gegn öllum hneigðum. Ráð kveða að vísu á um nauðsyn, en hún gildir einungis undir huglægum og tilfallandi kringumstæðum, því hvort þessi eða hinn maðurinn telur þetta eða hitt hluta hamingju sinnar.“ 133

„Það er fullkomlega óleysanlegur vandi að ákveðja svo að fullvíst og algilt sé hvaða athöfn muni auka hamingju skynsemisveru; og af þessu leiðir að í þessu tilliti er ekkert boð hugsanlegt sem getur í strangasta skilningi mælt fyrir um það sem gerir okkur hamingjusöm, vegna þess að hamingja er hugsjón ímyndunarinnar en ekki skynseminnar, hugsjón sem hvílir einungis á reynslu, og athöfn sem ræðst af reynslurökum getum við aldrei vænt að hafi í reynd óendanlega rök afleiðinga.“ 136-137

Neðanmálgrein: „Lífsregla er huglæg regla um breytni og gera verður greinarmun á henni og hlutlægri meginreglu, þ.e.a.s.verklegu lögmáli. Sú fyrri inniheldur verklega reglu sem skynsemin setur og hæfa skilyrðum einstaklingsins (oft fáfræði hans eða hneigðum): hún er þannig regla sem einstaklingurinn breytir eftir. Lögmál er aftur á móti hlutlæg regla sem gildir fyrir hverja skynsemisveru; og það er lögmál sem henni ber að breyta eftir, þ.e. skylduboð.“ 140

„...er hið skilyrðislaus skylduboð aðeins eitt og er þetta: Breyttu einungis eftir þeirri lífsreglu sem þú getur á sama tíma viljað að verði að algildu lögmáli.“ 140

„...einnig hljóðað svo: Breyttu eins og lífsregla breytni þinnar ætti á sama tíma að verða að algildu náttúrulegum lögmáli með vilja þínum.“ 141

„Það er heldur enginn þörf á að rannsaka á hverju tilfinningarnar yndi og óbeit byggjast, hvernig ástríður og hneigðir vaxa af þessu tilfinningum og hvernig lífsreglur verða til úr þeim og samstarfi þeirra og skynseminnar. Allt þetta heyrir undir raunvísindalega sálarfræði.....“ 150

„Viljinn er hugsaður sem máttur til að ákvarða athafnir sínar í samræmi við vitundina um tiltekin lögmál, og slíkan mátt er aðeins að finna í skynsemisverum.“ 150

„Ég segi nú að maðurinn og yfirleitt hver og ein skynsemisvera sé til sem markmið í sjálfri sér, ekki einungis sem tæki sem einn eða annar vilji getur notað að vild sinni, heldur verður alltaf að líta á manninn um leið sem markmið, hvort sem breytni hans snertir hann sjálfan eða aðrar skynsemisverur.“ 151

„Því fer svo fjarri að hneigðirnar sjálfar sem rætur þarfanna hafi skilyrðislaust gildi sem geri þær eftirsóknarverðar í sjálfum sér, að það hlýtur að vera algild ósk hverrar einustu skynsemisveru að vera algerlega laus við þær.“ 151-152

„Á hinn bóginn kallast skynsemisverur persónur, því þær eru eðli sínu samkvæmt markmið í sjálfum sér, þ.e. eru eitthvað sem ekki má einungis nota sem tæki og þess vegna setur eðli þeirra öllum geðþótta takmörk að þessu leyti (og er viðfang virðingar).“ 152

„...skynsamleg náttúra er til sem markmið í sjálfu sér. Þannig er mannum nauðsynlegt að hugsa sér eigin tilveru og að því leyti er þetta huglægt lögmál mannlegrar breytni.“

„Verklega skylduboðið verður því eftirfarandi: Breyttu þannig að þú komir aldrei fram við manneðlið, hvort sem það er í persónu þín sjálfs eða persónu allra annarra, einungis sem tæki heldur ávallt um leið sem markmið.“ 153

„Nú búa í mannkyninu hæfileikar til meiri fullkomunar, hæfileikar sem eru þáttur af því hlutverki sem náttúran ætlar manneðlinu í okkur sjálfum.“ 155

„.....eigin hamingja hið náttúrulega markmið sem allir menn stefna að. Nú gæti mannkynið eflaust komið af þótt enginn legði neitt af mörkum til hamingju annarra en forðaðist um leið að skaða hana vísvitandi.“ 155

„Skynsemisvera hlýtur að líta þannig á sig að hún setji lögvegna frelsis viljans...einungis ef hún er fullkomlega sjálfstæð vera sem einskis þarfnast og hefur ótakmarkaðan og viðeigandi mátt fyrir vilja sinn.“ 160

„Það sem svarar almennum mannlegum hneigðum og þörfum hefur markaðsverð. Það sem fellur í tiltekinn smekk, án þess þó að svara þörfum, þ.e. veldur ánægju með tilgangslausum leik hugans, hefur tilfinningaverð. En það sem er eina skilyrði þess að eitthvað geti verið markmið í sjálfu sér hefur ekki einungis afstætt gildi, þ.e. verð, heldur hefur það innra gildi, þ.e. göfgi.“ 162

„...sem réttlætir að siðferðilega gott hugarfar eða dyggð geri svo miklar kröfur?“ 163

„Sjálfræði er því grundvöllur þeirrar göfgi sem manneðlið og allt skynsamlegt eðli hefur til að bera.“ 163

„En lögmálið um eigin hamingju er ekki ógeðfældast (innskot: reynslureglna), vegna þess að reynslan mælir gegn því að vellíðan lagi sig eftir réttri breytni eins og lögmálið lætur í veðri vaka; og það er ekki heldur vegna þess að það leggur ekkert af mörkum til siðferðis, þar sem það er annað að gera mann hamingjusaman en að gera hann góðan, og það er líka tvennt ólíkt að gera mann hygginn og laginn við að leita eign hags og að gera hann dyggðugan.“ 173 - 174

„Frelsishugtakið er lykillinn að skýringu á sjálfræði viljans.“ 179

Vilji er tegund orsakavalds sem lifandi verur hafa að svo miklu leyti sem þær eru skynsamar. Viljinn er frjálst að því leyti sem hann getur beitt þessu valdi án þess að ráðast af framandlegum orsökum. Skynlausar verur lúta hins vegar náttúrulegri nauðsyn þar sem atferli ræðst af framandlegum orsökum.“ 179

„Það verður að ganga að því vísu að frelsi sé eiginleiki sem vilji allra skynsemisvera hafi.“
181

„Að svo miklu leyti sem maðurinn er skyni gædd og einber skynjanleg vera, þá hlýtur hann að telja sjálfan sig tilheyra skynheiminum, en að svo miklu leyti sem hrein virkni er í honum (þannig að hann viti af henni, án þess að nokkur skynjum komi til), þá hlýtur hann að telja sig tilheyra skilningsheiminum en um þann heim veit hann ekkert frekar.“ 187

„...hlýtur skynsemisvera að telja sjálfa sig sem hugsun (og þar með án tillits til óæðri sálargáfna) tilheyra skilningsheiminum en ekki skynheiminum. Hún getur því skoðað sjálfa sig frá tveimur sjónarhornum og þess vegna þekkt tvenns konar lögmál sem sálargáfur hennar og þar með allar athafnir lúta. Hún getur í fyrsta lagi litið svo á sig að hún falli undir náttúrulögmálin (ósjálfræði), að svo miklu leyti sem hún tilheyrir skynheiminum. Og í öðru lagi, að svo miklu leyti sem hún tilheyrir skilningsheiminum, getur hún talið sig falla undir lögmál sem eru ekki reynslulögmál þar sem þau eru óháð náttúrunni og eiga sér forsendur í skynseminni einni.“ 188-189

„.....stafar það að manneskjan telur sig hafa vilja sem ekki lætur skrifa neitt á sinn reikning, sem einungis tilheyrir löngunum og hneigðum, en heldur þvert á móti að með vilja sínum getur hún gert, og hljóti raunar að gera, það sem aðeins verður gert með því að virða að vettugi allar langanir sem skynfærin vekja.“ 197